

*Fäbodostens gastronomiska geografi:
en berättelse om 1900-talets
politiska omdaning*

CAMILLA ERIKSSON

Under de senaste hundra åren har bondgårdars produktion och bönders vardagsliv omdanats dramatiskt. Nya idéer om modernitet, om människors och senare även djurs välfärd, idéer om naturvärden och kulturvård och om det goda livet har omvandlats till politik. Politik omsätts inom byråkratin till program och ny praxis, som sedan på olika sätt manifesteras på svenska bondgårdar – och naturligtvis även på andra platser. Men det är fäbodostens politiska historia som denna text ska behandla. Vad säger detta om gastronomins geografi i Sverige? Jag menar att jordbrukspolitiken – bland andra politikområden – påverkar matproduktionens förutsättningar på ett så genomgripande sätt att även slutprodukten, inklusive dess sensorik, påverkas. Politikens genomförande har dock inte sett likadant ut och haft likadana effekter på alla platser och på alla matprodukter i Sverige. Politiska program har karaktären av att vara universellt skrivna men dess genomförande äger rum lokalt och infogas eller manifesteras olika i olika lokala situationer. Vad som blivit en framgångs saga inom vissa produktionsgrenar på vissa platser har inneburit nedläggning inom annan produktion på andra platser. Det är här geografin har viktiga bidrag att göra till studier av politik – och gastronomi.

Fäboden har funnits sedan 1410 och vi använder den på ungefär samma sätt idag. Vi kan inte sluta med detta. På marken vi har i byn kan vi föda max fem-sex kor. Vi måste ha fäboden för att klara vinterfodret. Betet är samfällt, delas av alla som är med i samfälligheten i byn – inte av vem som helst, som allemansrätten, som många tror – till och med tjänstemän som jobbar med sådana här frågor! Vi kärnar smör och gör gammelost av blåmjölken. Det är mest stammisar som köpt gammelosten av oss sen 60-talet som köper den, den har en speciell smak. Det tar tid att diska separatorn, höet ska slås, ved ska huggas, osten ska bäras ner till byn. Vi gör flera sorters helmjölksostar också, då låter vi grädden surna i tre dagar först för att få fram rätt smak. Många från länsstyrelsen tror att vi gör det här enbart för EU-stöden, men så är det inte. Det här är inget miniskansen. Vi har en skylt där det står att vi inte tar emot turister, de har sett reportage i tidningarna om öppna fäbodor och tror därför att alla är öppna. Det finns så många andra fina fäbodor som är öppna så vi hänvisar dit istället. Vi har inte öppet, man hinner inte det om man har mjölkdjur och osttillverkning, det är lättare för dem som bara har köttdjur eller dikor.

Under 2009 och 2010 har jag fältarbetat genom deltagande observationer på fäbodor samt utfört kvalitativa forskningsintervjuer med ett tjugotal fäbodbrukare. Berättelsen ovan är utdrag av ett samtal jag har haft med en fäbodbrukare i Jämtland. I denna utsaga finner vi flera intressanta saker. Dels en berättelse om kontinuitet – ”vi gör som vi alltid har gjort här”, dels ser vi en frustration över att bli missförstådd av det omgivande samhället – att fäbodor är till enbart för turism, eller för EU-bidragens skull. Den här texten syftar till att ge en inblick i de samhällsförändringar som kan förklara både den frustration och den stolthet för att upprätthålla ett kulturarv som fäbodbrukaren idag kan uppleva. Dagens fäbodbruk skiljer sig på många sätt från det förindustriella. Men det finns också kontinuitet att finna på fäbodarna och flera av de praktiker som bevarats – av olika skäl – är just de som har betydelse

för produkternas *terroir*. De aspekter som jag har valt att ta med som relevanta för den politiska styrningen av fäbodostens sensorik är skogsbetet, användning av lantraser samt mjölkhanteringen för att illustrera hur grunden för ostens *terroir* har förändrats genom en serie politiska reformer under industrialiseringen och moderniseringen av Sverige.

VAD ÄR FÄBODBRUK?

I norra Svealand och Norrland har jordbruket traditionellt baserats på en kombination av åkerbruk och boskapsskötsel. Jordbrukssystemet har varit beroende av att använda utmarken – barrskogen – som betesmark för kreatur, främst kor och getter eftersom ängs- och åkermark har varit en knapphändig resurs. Under våren har djuren förts till fäbodar – ”buföring” (figur 1) – för att beta i skogen i syfte att hållas borta från odlings- och slättermarker i byn.¹ På fäbodarna mjölkades djuren och mjölken vidareförädlades för att det skulle vara möjligt att förvara den. Det tillverkades främst smör, ost och mese. Av dessa var mese utan jämförelse den mest arbetsbetungade då vasslen måste kokas under omrörning i många timmar – lika lång tid som det tar att sticka ett par strumpor, har en äldre kvinnlig informant berättat för mig. En förutsättning för meseproduktionen, som är unik för Skandinavien, har varit den rika tillgången till ved. Historiskt sett har arbetet på fäbodarna utförts av mjölkpigor med olika regionala benämningar – fäbodkulla, fäbodjänta, butös för att nämna några – men idag organiseras arbetet på fäbodarna med olika lösningar. Ofta är hela familjen på fäboden under sommaren. Eftersom familjerna idag har bilar så innebär vistelsen på fäboden inte längre någon isolering från omvärlden, förutsatt att den inte är belägen på väglöst land. Fäbodbruket har minskat från sin största utbredning i praktiskt taget hela Norrland, Dalarna och Värmland med sydgränsen i trakterna kring Bohuslän och Uppland med omkring tjugo tusen brukare i slutet av 1800-talet (Larsson 2009: 382ff) till mellan 200 och 300 aktiva

Figur 1. Buföring av kor – fjällkor och rödkullor – från Dådran till Prästbodarna, Rättviks kommun, juni 2010.

fäbodbrukare idag med djur på skogsbete, främst i Dalarnas och Jämtlands län, varav troligen inte fler än 50 stycken har mjölkkor.² Det svenska skogsbetet har därför dramatiskt minskat i omfattning, och antalet fäbodbruk där mejeriprodukter fortfarande tillverkas är mycket få.

Den nord- och mellansvenska skogsmarken är rik på naturligt öppna myrmar som utgör rika betesmarker bestående av gräs, örter och knoppar för kreatur, renar och vilda klövdjur. Betet är så rikt att myrarna ofta har använts som slåttermark snarare än betesmark, djuren har då vallats för att rikta betet bort från myrarna till mindre produktiva marker. Det nord- och mellansvenska skogsbetet har varit frigående eller

vallat men är som praktik förmodligen lika gammalt som djurhållningen i dessa områden.³ Vallning – som regionalt kallats geta, jeta, jätte, jäta eller gätsla – har utförts för att rikta betet i förbestämd så kallad lötgång, jässla eller vallgång för att se till att kreaturen fick det foder de behövde, att de inte betade fel marker, vore det egna slättermarker eller för att undvika konflikter med andra fäbodars betesrätt.⁴ Troligtvis har vallning också syftat till att skydda kreaturen mot rovdjur, särskilt fram till 1800-talets mitt då rovdjursantalen minskade genom effektiv jakt.⁵ Skogsbete har nyttjats vid fäbodan men också från mer avsides belägna hemgårdar, främst fjälljordbruk och fjällägenheter.⁶ Stora krav har ställts på korna för att klara att ”föra sig på skogen” som fäbodbrukare kallar det. Kon måste vara tam nog att låta sig föras, mjölkas och ändå försvara sig mot rovdjur. Hon måste kunna hitta hem själv, och själv kunna välja att vända hemåt, speciellt då hon går på fritt skogsbete. Hon måste orka gå åtskilliga kilometer varje dag utan att bli för trött för att gå hem, och klara av att omsätta det relativt grova foder skogen och myrarna erbjuder. Först när dessa krav är mötta ska kon också producera så mycket mjölk som möjligt då produktionen på fäbodan i första hand har bestått av ost, mese och smör som tillverkades – och tillverkas – i enkla kokhus (figur 2). Såväl skogsbetet som val av nötras har stor påverkan på mjölkens sensorik.

FJÄLLKON IN I MODERNITETEN

Under 1880-talet när medveten koavel påbörjades i Sverige kristalliserades också den perfekta fjällkon fram. Fjällkon är den ko som är resultatet av fäbodbruk i norrlands inland och fjälltrakter, medan rödkullan varit vanligare i Dalarna och Värmland. De regionalt indelade Hushållningssällskapen fick i uppgift att utforma avelsplaner och utdela premier för användning av tjurar som uppnådde avelsstandarden. År 1893 erkändes fjällkon som den enda passande rasen för norra Sverige av Hushållningssällskapets kommitté på grund av sin förmåga att självständigt söka foder i skogen. En avelsplan framtog för rasens fortsatta

Figur 2. Kokhuset vid Myhrbodarna, Valsjöbyn, Krokoms kommun, juli 2010.

utveckling. År 1880 beräknades att en genomsnittlig fjällko vägde 180–230 kg och gav 1200–1400 kg mjölk per år. Kring sekelskiftet 1900 hade fjällkons vikt och produktion nära fördubblats (Svensk Fjällrasavel, odaterad). Avelsarbetet möjliggjorde dock omfattande jämförande analyser av produktion inom och mellan raser, och fjällkon visade sig då vara ovanligt liten och ha ovanligt fet mjölk. Fjällkon fick därför inte behålla sin status som rationell speciellt länge – med den snabba teknikutveckling som skedde under 1900-talets början blev fjällkon snabbt omodern när mejeriernas intåg gjorde konsumtionsmjölken till bondens viktigaste produkt, framför ost. Den fetare mjölken från fjällkon gav under skogsbetet är nämligen ideal för egen ostproduktion då mindre volym mjölk ger samma volym färdig ost, den fördelen finns inte

vid konsumtionsmjölkproduktion. När bete på kultiverade marker och senare kraftfoder kom att ersätta naturbetesmark som huvudsaklig föda för kor blev så också hela rationaliteten bakom skogsbete hopplöst omodern. År 1993, exakt 100 år efter att fjällkons avelsplan startade sjösattes en förening för dess bevarande då fjällkon var nära utrotning.

Att fjällkon blev omodern uppfattades även av de som av andra skäl valde att behålla den, som denna fäbodbrukares (kvinna född på 1940-talet) berättelse demonstrerar:

När jag var ung så tjatade jag på mamma om att köpa en låglandstjur. De var så stora och så fina tyckte vi häruppe, svartvita och stora. Mamma sa länge blankt nej för de passar inte här uppe sa hon, men så köpte hon en till slut för att motbevisa mig. Det gick en dag så gick ungtjuren ner i myren, och så var det bara att stalla honom över sommaren. Det är de fjällnära som vet hur man ska gå, de nordsvenska hästarna vet också. De luktar på myren och vet hur djupt det är, sen går de runt istället om det behövs. De är också väldigt friska och vet vad de ska äta för att få vad de behöver. De äter mycket örter. De blir nästan aldrig sjuka. Äter enormt mycket svamp – men aldrig giftig svamp. De vet vad de kan äta. De blir lösa i magen av svampen men det är ju inte farligt.

Det finns alltså rationella skäl till att lantraskor, främst fjällko och rödkulla, allttjämt används på fäbodarna. Att låglandskor inte klarar att föra sig på skogen som det kallas, det vill säga att hitta bete och att komma hem i tid är en utbredd erfarenhet bland fäbodbrukare. Fjällkon och rödkullan har ett annorlunda fodersök. De går längre bort från fäboden i sök efter bete men anses ändå mer pålitliga vad gäller att komma hem i tid på kvällen. De stora låglandsraserna är tunga och blir trötta av att gå, när de ätit sig mätta så lägger de sig och vilar, vittnar flera fäbodbrukare. Även en besättning med en majoritet fjällkor kan sluta komma hem i tid om den dominerande kon är en låglandsko.

Oavsett om den enskilda brukaren tar ställning för fjällkon och väljer att behålla den eller inte, så är det tydligt för envar att fjällkon inte längre är en neutral ko från sekelskiftet 1900 och framåt, då det formaliserade avelsarbetet fått genomslag. Snarare är det att betrakta som bakåtskrävande att hålla fast vid den gamla lantrasen. Mer högproduktiva raser, främst Holstein, förespråkas istället samtidigt som fler och fler bönder avvecklar sitt fåbodbruk då propagandan mot skogsbete tilltar.

SKOGBETET RATIONALISERAS BORT

1916 bildades Svenska vall- och betesföreningen av Anders Elofson, agronom i Uppsala. Föreningen sysselsatte sig med upplysningsverksamhet till bönder samt försöksverksamhet. Ett synnerligen svårlöst problem för föreningen var det norrländska skogsbetet. 1934 inleder Elofson en skrift om föreningens försöksverksamhet i Norrland såhär (1934: 3):

Utom ekonomisk upplysningsverksamhet, med påtagliga praktiska exempel till stöd, erfordras för betes- och vallkulturens önskvärda framförande i Norrland särskilda försök. Här kan man näppeligen, såsom för närvarande är möjligt i mellersta och södra Sverige, mera allmänt rekommendera anläggande av betesvallar på åkerjord. För anskaffande av kulturbete – ty skogsbetets tid är med nuvarande krav på avkastning från djuren omöjlig att vidmakthålla – måste alltså kultivering i erforderlig utsträckning utanför åkern åstadkommas”

Två försöksområden uppfördes, ett i Brattby utmark i Västerbotten och ett i Nordvik i Västernorrlands län. I båda områdena utfördes försöken så att de valda platserna, som till största delen var öppna betesmarker först rensades från sly och sedan yt- respektive djupbereddes för att mäta effekten på betets fodervärde med i övrigt lika mängder gödsel bestående av superfosfat, kalisalt, kalkkväve och svavelsyrad ammoniak (1938: 24–25) och frösådd (dock enbart utfyllnadssådd i de fallor

som ytbereddes). Märk väl att försöket alltså inte påvisar uppmätta skillnader mellan skogsbete och kulturmarksbete utan om skillnader mellan den yt- och den djupberedda kulturmarkens fodervärden. Elofson skriver i slutsatsen "Av dessa siffror skulle man möjligen kunna draga den slutsatsen att djupbehandlingen icke lönar sig och endast kan försvaras om det gäller att få ut största möjliga avkastning på minsta möjliga areal". I föreningens årsskrift 1938 sammanfattar Elofson försöksverksamheten som då pågått under fem år (1938: 24):

Som härav framgår, har djupbearbetningen, d.v.s. den grundligare kultivering, givit så mycket högre skörd, att kostnaderna per fe [foderenhet, förf. anm.] trots de betydande odlingsutgifterna, däri-genom icke stegrats.

Här påvisas något som varit ett av stordriftsrationaliseringens kännetecken: efter en initial investering, kan jordbruket effektiviseras i meningen att lika mycket föda eller fiber kan utvinnas ur en mindre mängd mark. Hansen (1998) har påvisat hur dessa "investeringstrappor" varit avgörande för de jämtländska jordbrukens nedläggning, alldeles särskilt i samband med generationsskiften. Det tydligaste exemplet på detta är traktorn och annan jordbruksteknisk utrustning. Men genom exemplet med Elofson och Svenska vall- och betesföreningen ser vi också hur forskare genom föreningsverksamhet och jordbruksrådgivning åtnjutit ett starkt inflytande över såväl jordbrukspolitiken som jordbrukets praktiker under 1900-talet.

I detta arbete var Svenska vall- och betesföreningen inte ensamma, även Hushållningssällskapet propagerade ivrigt för fäbodbrukets övergivande. Uppsalageografen Sigvard Montelius beskriver Hushållningssällskapets inställning såhär: "För ett modernare jordbruks förkämpar i Hushållningssällskapet framstod fäbodväsendet som något av en styggelse: det uppmuntrade till svältfödning, lämnade gödseln på skogen, minskade intresset för ett rationellt åkerbruk hemma i byarna" (1975: 195). Oavsett i vilken grad Svenska vall- och betesföreningen och

Figur 3. Alfa-Lavals separatorn demonstreras på Lillhärjåbygget, kulturresevat i Härjedalens kommun, juli 2010.

Hushållningssällskapet förmått att propagera för att överge skogsbete i förmån för att beta kulturmark har bönder haft flera skäl till att överge skogsbetet. Propagandan för att beta kulturmarker istället för skogsbeten var en del av en mer omfattande rationaliseringspolitik och rationaliseringsanda som rådde under den tidiga moderniseringen fram till 1970-talet. Flygare (2004: 31f.) redogör för hur riksdagsdebatten fördes efter antagandet av 1947 års jordbrukspolitiska beslut där rationalisering var en av huvudingredienserna.

Synen på småbrukaren som värnare av kultur- och landskapsvärden respektive som förtryckt underklass i behov av frigörelse fungerade som vattendelare för högers och socialdemokratins jordbrukspolitiska retorik. Socialdemokratins välfärdspolitik markerade behovet av jordbrukets omvandling till profession så starkt att småbrukarstödet togs bort i syfte att snabba på nedläggningen av små jordbruk under 1960-talet (*ibid.*). I samma takt som jordbruk lades ner, ökade möjligheten att köpa eller arrendera tidigare ängs- och åkermark för att användas som betesmark för det minskade antal kvarvarande bönder – även i Norrland som då möjliggjorde ett övergivande av skogsbetet. En ytterligare viktig faktor som omvandlat fäbod bruket är mejeriindustrins utveckling, i Norrland främst i form av bymejerier. Bymejerierna erbjöd bönder en möjlighet till tillförlitliga penninginkomster – vilket var precis vad bönderna behövde för att förmå genomföra de investeringar i arbete och maskinell utrustning som jordbrukets modernisering innebar.

MJÖLKENS RATIONALISERING

Mejeriindustrins utveckling tog fart med Gustaf de Laval's banbrytande uppfinning – separatorn, eller mjölkcentrifugen som den då kallades, (figur 3). Separatorn förändrade hela mjölkhanteringskedjan. Mjölk behövde inte längre gräddsättas vilket tog flera dagar. Separatorns intåg innebar därför att grädde kunde utvinnas ur färsk mjölk direkt efter mjölkningen, vilket sparade både tid och förvaringsutrymme (Rudeberg 1945). Separatorn utgjorde startskottet för industrialiseringen av

mejerisektorn, eftersom införskaffande av en separator förutom kapital även krävde införskaffning av annan maskinell kringutrustning. När Gustaf de Lavalns separator förfinades av den tyske friherren Clemens von Bechtolsheims uppfinning Alfainsatsen som än mer fulländade separeringen av grädde från mjölk skapades det stora framgångsreceptet Alfa-Lavalseparatorm som slog igenom fullständigt under 1890-talet (*ibid.*). 1890-talet sammanfaller också med det årtionde då Sverige uppnådde det största antalet mejerier någonsin, 1793 stycken (Rudeberg 1945: 33), samt det årtionde då fäbodväsendet hade börjat minska efter att ha haft sin absolut största utbredning under 1870-talet (Larsson 2009: 382ff).

En fäbodbrukare i Klövsjö berättar att när ett bymejeri byggdes i Klövsjö 1943 slutade många med fäboddrift, eftersom det inte fungerade att leverera mjölk från fäbodarna till mejeriet, och pengainkomsten som försäljningen till mejeriet kunde generera blev för viktig. Detta förstärktes ytterligare när mjölkbilar blev vanligare på den svenska landsbygden. I *Svensk Mejeriindustri* (1957) beskrivs mjölkbilssystemets framväxt som något som gynnat de mjölklevererande bönderna. Tidigare hade bönderna själva fått leverera mjölken till mejeriet, således var det dyrare för de bönder som hade långa avstånd till mejeriet att transportera än för de som hade korta avstånd. Detta innebar att mer långväga gårdar avstod från att leverera till mejeriet. 1941 infördes därför ett statligt körinjebidrag till de mejerier som stod för transporterna för att utjämna denna prisskillnad för bönderna i syfte att öka tillgängligheten på olika mejeriprodukter, främst smör, under krigsåren. Sådär beskrivs situationen 1957: ”För att dagligen transportera mjölken från landets ca 235 000 mjölkleverantörer till mejerierna krävas ca 4 000 lastbilar. Den sammanlagda körsträckan per dag motsvarar 5 gånger sträckan runt jorden vid ekvatorn, och transportprestationen mätt i ton/km torde icke överträffas av många av landets industrigrenar”. Framtidsoptimism och tilltro till rationaliseringens effektivitet lyser igenom texten. För år 2009 rapporterade branschorganisationen Svensk Mjölk att antalet mjölkbönder i riket var 6139 stycken, varav 714 bönder i fäbodlänen⁷ och

att cirka 45 mjölkbönder lägger ner sin verksamhet varje månad, främst de med småskalig produktion (Svensk Mjölk 2009: 6).

MJÖLKPOLITIKEN SOM EN DEL AV SAMHÄLLETS MODERNISERING

Givetvis var rationaliseringspolitiken en del av den bredare samhällsförändring som brukar refereras till som modernisering. Mejeribranschens framväxt var politiskt efterfrågad från såväl höger- som vänsterkanten, då den sågs som vad Jönsson (2005: 40f.) kallar en materialiserad modernitet. 1923 bildades föreningen Mjölkpropagandan som genom affischering, tidskriftsutgivning, filminspelning och anordnade av mjölkbarer, mjölkdagar och mjölkveckor fick ett enormt genomslag. Detta var möjligt tack vare att det fanns en politisk enighet bakom mejeribranschens framväxt (Jönsson 2005: 33ff.). Den moderna mejerinäringen utgjorde ett tydligt avstamp mot bondesamhällets mjölk som ”förknippades med tuberkulos, blåsur mjölk och otympliga mjölkkanor” (Jönsson 2005: 70) samtidigt som mjölkens starka ställning som nyttighet inom folkmedicinen rimligen måste ha förenklat Mjölkpropagandans arbete. Ett antal regleringar tillkom för att göra mjölken mer hygienisk. 1937 infördes pastöriseringstvång på i stort sett all mjölk i syfte att motverka spridningen av tuberkulos. Fortfarande idag upprätthålls pastöriseringstvånget främst med hänvisning till andra idag vanliga bakteriesjukdomar såsom salmonella och campylobakter (Livsmedelsverket 2010).

Mjölkpolitiken är ett tydligt exempel på hur det nya, moderna samhälle som önskades skulle materialiseras där beslut fattas på rationell och vetenskaplig grund. En del av detta var också kvinnornas förändrade könsroll. Industrialiseringen av mejerisektorn medförde att vad som tidigare betraktats som en kvinnosyssla, mjölkning och mjölkhantering, i allt högre grad professionaliserades och därmed ansågs höra till industrin, som betraktades som en manlig verksamhet. Detta hindrade dock inte att kvinnor också ”följde med” mjölken in i mejeriindustrin, och tog arbete som mejerska. Mejeriet blev därmed en arbetsplats som delades av

män och kvinnor och blev därför en av de arenor där traditionella könsroller ifrågasattes. Jag har valt att illustrera detta genom följande utdrag ur en insändare av "Gammal mejeriman" till Svenska Mejeritidningen nr 46 1925 (återgiven i sin helhet i Vamling 1983: 75–76) med rubriken *Manlig eller kvinnlig föreståndare och personal vid mejerierna?*:

Den tid är förbi då mejerierna skulle ståta med dekorativa mejerskor (helst skulle de visst vara "argsinta" också?) med gula eller gul-blåa band kring mössa och kjolar. Nu fordras kraft och vilja att hugga i överallt, var det behövs och i alla slag av arbeten samt att visa intelligens och affärsblick. I stort sett anser jag: a) Bort med den kvinnliga arbetskraften från mejerierna! Hänvisa dessa kvinnor dit de passa, ex. i hemmen eller på andra arbetsfält. Vissa undantag kunna ju göras, exempelvis att vid större mejerier någon kvinnlig tjänsteande kan vara av nöden för att utom mejeriarbetet städa personalens rum och laga mat. b) Drag in alla dessa statens mejeristationer för kvinnor ("första årets" och "andra årets") i de olika länen.

Insändaren fick naturligtvis svar på tal. Här ett utdrag ur en av de kvinnliga svaranden "T.L." i samma tidskrift nr 48 1925 (återgiven i sin helhet i Vamling 1983: 79–80):

Vill härmed, torts att jag i min egenskap av kvinna troligen är "gammal mejeriman" mycket underlägsen i intelligens, försöka att efter min ringa förmåga försvara de duktiga och ordentliga mejeriflickorna – väl att märka ej de slarviga och oordentliga. Jag har själv ett antal år praktiserat som mejerska på mejerier med en personal av två tre personer utom föreståndaren. Som detta var under den tid kriget pågick hände det flera gånger att föreståndaren blev utkallad för mobilisering, men trots att de manliga voro mig överlägsna såväl i ålder som praktik, hände det aldrig att de kunde varken "ta isär" separatorn, om det fattades den något, eller sätta en packning i en pump! Nej då, "mejerinna" fick allt laga, och hon fick se till att mejeriprodukterna

försåldes till högsta möjliga pris, och inte var det värt att komma med dåliga produkter heller. Räkenskaperna fick man också sköta, ty de manliga visade sin arbetsintensitet genom att varenda eftermiddag idka en sport som jag hört kallas ”madrasskänedom”.

För att sammanfatta den tekniska och politiska utvecklingen under 1900-talet när det gäller frågan om fäbodostens gastronomi kan vi konstatera att mjölken, vars egenskaper utgör grunden för ostens smak, har förändrats på flera sätt. Separatorns så gott som fulländade separering av färskmjölk bytte ut en ofullständig separering av sur mjölk⁸ genom gräddsättning. Detta har främst påverkat smörproduktionen på fäbodarna men också gett upphov till en ny ost – gammelosten tillverkad av blåmjölken, det vill säga den separerade avfettade mjölken. Pastöriseringens påverkan på ostens smak är väldokumenterad (se exempelvis Simoff och Jonsson i denna volym). Rörmjölkningsystem införs på många gårdar, vissa osttillverkare har dock avvisat det med motiveringen att de förändrar smaken på osten. De mjölkpigor som innehade kunskapen om osttillverkning skolades ofta om till industriarbetare eller mejerskor. Där skogsbetet har upphört och ersatts med bete på kulturmark finner vi också en annorlunda sammansättning av kornas foder, som också har stor påverkan på ostens smak. Troligtvis har även betets sammansättning ändrats där skogsbete fortfarande brukas, eftersom ett dramatiskt minskat betetryck rimligen har ändrat sammansättningen på vegetationen. Detta ska inte läsas som argument för att återställa den mjölkqualität som vi tror kan ha funnits under det sena 1800-talet, utan enbart som ett konstaterande att dessa förändringar har ägt rum och ostens smak har påverkats.

SENMODERNT UPPVAKNANDE

Miljörelser och ökad miljömedvetenhet har sedan 1970-talet bidragit med nya perspektiv på hur landsbygdspolitiken bör utformas. En motreaktion på efterkrigstidens närmast dehumaniserande rationaliseringsprogram var att vänta. Socialdemokraterna hade redan på 1960-talet

hänvisat frågor kring landskapsvård och småbrukets produktion av kultur- och naturvärden till det nyinstiftade Naturvårdsverkets uppgiftsområden (Flygare 2004: 32). När miljörelserna växte sig starka på 1970-talet fanns därmed en politiskt gångbar väg förberedd för den påtryckning de skulle komma att utöva. Politikens innehåll kom i stora drag att likna de politiska förslag som högern framfört alltsedan 1940-talet, måhända med något mindre fokus på småbrukares roll i att skapa landskapsvärden. Den idémässiga grunden till miljörelsernas arbete var dock sprungen ur ett brett spektrum av ekologiska diskurser snarare än de värdekonserverna bevarandeintressen som präglat högerens tidigare omsorger i dessa frågor.

Omsorg om den biologiska mångfalden och landskapets förmåga att producera livsmiljöer för hotade djur och växter kom i fokus för politiken under 1980-talet. Från 1990-talet och framåt har slätter- och betesmarker kommit att få stor uppmärksamhet i naturvårdspolitiken då de högsta noteringarna av biologisk mångfald uppmätts där. Inget visste Elofson förstås om den idoga verksamhet som knappt hundra år efter hans kulturbetesmarkspropaganda inom Svenska vall- och betesförbundet skulle komma att läggas på att restaurera och värna den höga biologiska mångfalden i naturbetesmarker.⁹ En annan högt prioriterad fråga har varit bevarande av traditionella lantraser och deras genetiska värden (Flygare 2004: 39–40). Fäbodbruket med skogsbete och användning av lantraser blir därmed omvärderat och bedöms idag så viktiga för natur- och kulturvården att minimiantal för antalet fäbodbrukare som ska finnas i fäbodlänen har fästställts i flera länsstyrelser miljömålsarbete, exempelvis har Jämtlands länsstyrelse (2006: 39) följande målsättning:

Antalet fäboddar som är i drift med bete och/eller slätter ska ligga kvar på minst samma nivå som 2005. Målet är att minst 25% av dessa ska brukas traditionellt med mjölkdjurshållning. Minst 5 fäboddar skyddas som kulturresevat eller byggnadsminne. Arealen brukad åker- och betesmark på fjällägenheter, gårdar med

fäbodrift och fjällnära gårdar ska ligga kvar på minst samma nivå som år 2005.

Jag vill återvända till den fäbodbrukare som i inledningen av detta kapitel uppvisade både frustration och stolthet över att vara fäbodbrukare idag. Jag kan identifiera flera svårigheter med att vara fäbodbrukare idag. Dels har politiken krävt förändrade förhållningssätt och implementering av nya regelverk inom främst hygien och djurhälsa som varit svåra att leva upp till för den som samtidigt inte varit villig att göra stora ingrepp i byggnaderna – särskilt som fäbodar är kulturminnesmärkta byggnader. De småbrukare¹⁰ – däribland fäbodbrukare – som finns kvar efter rationaliseringspolitiken måste betraktas som uppfinningsrika och framgångsrika. De har lyckats med att infoga ny kunskap, ny teknik och nya livssätt i ett bruk som påminner om 1800-talets jordbruk men för den skull inte är en museal kopia eller rest av ett gammalt intakt jordbrukssystem – som dagens fäbodbrukare ibland framställs och ibland även framställer sig själva. Det kan också vara så att politikens retorik inte alltid kräver stora materiella förändringar på gården. Sådär berättar en fäbodbrukare om de materiella förändringar som krävts av fähuset, vilket överensstämmer med förändringar som även andra fäbodbrukare har genomfört i sina fähus, se figur 4 från en annan fäbod;

De största förändringarna som har skett på fäboden har skett dels när vi byggde ut fjöset på 60-talet så att det blev fullhöjd och några år senare installerade vi rörmjolkningssystem. När vi gick med i KRAV nyligen fick vi göra många ändringar, bland annat installera vatten i fjöset och skaffa ett diesilverk. Vi håller fast vid att ha fjällkor men har jersey och enstaka låglandskor också. Det är klart att det egentligen finns fördelar med att byta till låglandskor, till exempel går det att köpa sperma med könsgaranti. Det finns inte för höglandsraserna. Fjällkon finns inte ens med i listan hos mjölkkonsulenten där mjölkkvoten bestäms, vi får ange att vi har bara jersey, det är den ko som är mest lik fjällkon.

Kraven på utbyggnationer eller investeringar i rostfri plåt har ibland varit ett problem då det funnits krockande regelverk mellan exempelvis livsmedelslagstiftning och kulturminnesvården, men detta har i regel inte varit det största problemet för fäbodbrukare. De fäbodbrukare jag har träffat har påverkats starkare av mer implicita förändrade samhällsvärderingar och grundläggande externa förutsättningar för produktionen än av nya regelverk som tvingat fram förändringar i den egna gården – även om sådana regelverk också finns och ibland upplevs som irrationella av bönder. Men sinnesbilden av att utgöra oönskade och utestängda inslag i den svenska jordbrukspolitiken och jordbruksekonomin är svårast för fäbodbrukare att hantera och då kan till synes insignifikanta detaljfrågor som att fjällkon inte finns med i listan

Figur 4. Ett moderniserat fähus – dialektalt kallade fjös eller fäx – med väl tilltagna spiltor med indraget vatten och rörmjölkningsystem, här på fäbod hörande till Kullens gårdsmejeri, Klövsjö, Bergs kommun, juli 2010.

bli en påminnelse om detta, när de själva anser att fjällkon är den mest välanpassade nötras som går att använda på skogsbete. ”Hänsyn tas inte till fäbodbrukets förutsättningar” eller ”reglerna är inte avsedda för oss, ändå måste vi lyda dem” är vanliga kommentarer liksom uttalanden om tjänstemäns och allmänhetens okunskap om denna bruksform. Det är tydligt att flera fäbodbrukare är frustrerade av bristen på infogning av den egna verksamhet i yttre verksamhet – villkor som ställs av mejerier, slakterier, handlare och länsstyrelsens tjänstemän som premierar stordrift. Även EU-bidragens regelverk och ansöknings-system kan sägas premiera stordrift, få lantbrukare klarar av att administrera EU-ansökningar själva idag utan behöver hjälp av konsulter, en kostnad som kan vara svår att bära för småbrukare. Samtidigt har fäbod bruket också åtnjutit uppmärksamhet under vad jag titulerat det senmoderna uppvaknandet genom erkännelse av de höga natur- och kulturvärden som fäbod bruket medför – och flera brukare menar att den stolthet som kan väckas av några vänliga ord kan vara avgörande för att orka en säsong till när ekonomin egentligen inte går ihop.

AVSLUTNING

Ovillkorligen är det så, att den svenska rationaliseringspolitiken i grunden har ändrat förutsättningarna för Sverige att visa upp den rikedom av produkter med regional variation och tydlig regional prägel som småjordbruk genererar i exempelvis Frankrike och Italien. Den svenska politiken har dock haft en stark och bred uppslutning inom det socialdemokratiska partiet och bland väljare. Alla lokala effekter har inte varit möjliga att förutse och kunskapsbristen om exempelvis biologisk mångfald har varit stor, men det svenska småjordbrukets avveckling har inte skett slumpmässigt. Jag har visat ovan hur reformerna då de antogs hade en massiv uppbackning av såväl politiker som forskare. Stora framgångar har gjorts i matsäkerhet, hälsa, materiell standard och försörjningsförmåga på landsbygden.

Är förändringsprocessen irreversibel? Det beror naturligtvis på vad i

småjordbruket vi skulle vilja återskapa. Isacson (2009) hävdar att moderniseringen av jordbruket och skogsbruket i Norrlands inland orsakat en "kollaps av en hel livsform, en äldre rural, med dess flexibla resursutnyttjande, informella ekonomi, egalitet och täta sociala relationer, stabila släktband och genusordning". Men är det den förindustriella livsformen som ska återskapas för att uppnå produkter av hög kvalitet och utmärkande *terroir*?

Det finns alternativa historiebeteckningar av moderniseringens effekter till den som fokuserar på brott och systemskiften. Det kan vara förtjänstfullt att istället lyfta fram kontinuitet i hur jordbrukssystemen har omvandlats genom infogning av den förda landsbygdspolitiken. Exempelvis skriver Liljewall (2000, sid. 132) såhär:

Många drag, som vi idag uppfattar som centrala i det svenska jordbruket, osynliggörs eller framstår som oförklarade. Det gäller till exempel att familj jordbruket förstärktes under 1900-talet. Slakten, inte enbart kärnfamiljen, har fortsatt att spela en stor roll för gården och gårdsbruket. Jordbruksföretagarna har i allmänhet fortsatt att vara kroppsarbetare, vilket inte brukar förknippas med entreprenörskap och kapitalism. Listan kan göras längre. Mångsyssleriet inom jordbrukarhushållet har fortsatt. Kollektiva lösningar har hela tiden använts som förändringsredskap. Bykollektivet ersattes inte enbart av individualism utan också av ständigt nytt kollektivt identitetsbyggande. Jordbrukande blev inte enbart ett yrke, utan fortsatte att vara en livsform.

Det finns alltså anledning till att vara framåtsyftande snarare än tillbakablickande och historieromantiserande. Vissa av förutsättningarna som tidigare skapat produkter med distinkt *terroir* finns inte kvar, men det innebär inte att förutsättningar för att idag skapa, delvis annorlunda, produkter med *terroir* saknas. Det finns kunskap bland fäbodbrukets osttillverkare om hur skogsbete, val av nötras, mjölkningsslag och ystningsmetod påverkar ostens smak. Den naturvetenskapliga

forskningen kring detta vinner också starka framsteg. I förordet till det nytutgivna tusensidorsverket *Improving the safety and quality of milk* (Griffiths 2010) som riktar sig till verksamma i mejeribranschen samt studenter beskrivs att ett genombrott nu har öppnat upp en oändlig mängd nya möjligheter för mejeribranschen. Det är kartläggningen av kons genom – av SAOL definierat som en cells totala arvsmassa – som avses. Denna banbrytande forskning spås göra det möjligt att spåra hur kons foderomvandling ger smak på mjölken, och därmed producera mjölk med karakteristiska smaker. Framtidens mejeribransch spås dessutom präglas av nya framsteg inom arbete med bioaktiva komponenter som visat sig hälsofrämjande i mjölk då forskningen visat att ”*milk and milk products are not the nutritional minefield that many would have us believe*” (2010: xxi). Inom en nära framtid spås alltså naturvetenskapen och industrin kunna ge uttömmande svar på vad *terroir* egentligen är genom att studera kons genom. Kanske kan det komma att ge legitimitet och auktoritet till efterfrågade politiska förändringar?

FOTNOTER

- 1 En utmärkt läsning av de historiska förhållandena för fäbod bruket finns i Jesper Larssons avhandling (2009).
- 2 Det finns inget komplett register över fäbodbrukare i Sverige idag, utan de siffror som finns tillgängliga gäller hur många som har ansökt om landsbygdsprogrammets specifika stöd för fäodbeta som registerförs hos Jordbruksverket.
- 3 Ett antal teorier har lagts fram om fäbodarnas ursprung där huvudfrågan varit om fäbod bruket har växt fram ur nomadism eller ur ett bofast jodbrukssystem. Se en överblickande diskussion i Montelius (1975: 9ff.), Nyman (1963: 15ff.) samt Larsson (2009). För denna text anser jag det ovidkommande vilket ursprunget är, men vill slå fast att den forskningen kring fäodbrukets ursprung inte fokuserat på att datera skogsbeta i sig, utan bruket av bebyggelse i skogen för mjölkhantering och sommarbostäder. Att skogen har betats sedan boskap infördes till Skandinavien tycks de i övrigt olika teorierna om organisationen kring denna ha som gemensam utgångspunkt.
- 4 Se exempelvis Lidman (1963) om hur betesgången organiserades.

- 5 Det finns många berättelser om hur vallpigor har skyddat djur mot rovdjur nedtecknade, se till exempel Lidman och Nyman 1965, Lindström, samt en omfattande redogörelse för rovdjurens inverkan på beteskulturen i Skandinavien i Szabó (1970: 91ff.).
- 6 Fjällägenheter är benämningen på jordbruk belägna ovan den odlingsgräns som konstruerats som gräns för det samiska renbetesområdet.
- 7 Till fåbodlänen räknas Gävleborgs län (219 st. mjölkbönder), Dalarnas län (145 st.), Värmlands län (159 st.) Jämtlands län (191 st.) (Svensk Mjölk 2009: 6).
- 8 Under 1800-talet kom dock olika metoder för att gräddsättningen skulle gå fortare, så att mjölken inte skulle hinna surna innan ystningen, t.ex. Holsteinmetoden (se Rudeberg 1945). Det är osäkert exakt hur gräddsättningen har utförts inom fåbodbruket i olika delar av Sverige i olika tidsperioder.
- 9 Verksamheten vid Centrum för Biologisk Mångfald (CBM) med det mångåriga projektet HagmarksMISTRA som syftade till att inventera och finna strategier för att värna om naturbetesmarker är bara ett exempel på den omfattande forskning om den biologiska mångfalden i naturbetesmarker som bedrivs i Sverige.
- 10 En "småbrukare" sa till mig en gång att "vaddå småbrukare? Är det de som är under 160 cm långa eller? Jag tycker vi ska benämna industrijordbruket som industrijordbruk istället, det är vi som är jordbrukare". Sett ur ett längre historiskt perspektiv har han naturligtvis rätt men småbrukare är den benämning som har använts i politiska sammanhang under efterkrigstiden – ibland troligen i syfte att förminska.

REFERENSER

- Flygare, I. (2004): Öppna landskap – det agrara landskapet i efterkrigstidens riksdagsdebatt. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 47, s. 30–48.
- Griffiths, M. (2010): *Improving the safety and quality of milk*. Volume 1: Milk production and processing. Boca Raton: CRC Press.
- Hansen, K. (1998): *Välfärdens motsträviga utkant: Lokal praktik och statlig styrning i efterkrigstidens nordsvenska inland*. Lund: Historiska media.
- Isacson, M. (2009): Skogsbygdens metamorfos. *Agrarhistoria på många sätt : 28 studier om människan och jorden : festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag*. s. 483–498. Stockholm : Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien
- Jämtlands länsstyrelse (2006): Regionala miljömål: Gemensamma miljöambitioner för

- Jämtlands län. Östersund: Länsstyrelsen i Jämtlands län.
- Jönsson, H. (2005): *Mjölk – en kulturanalys av mejeridiskens nya ekonomi*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Larsson, J. (2009): *Fäbodväsendet 1550–1920: Ett centralt element i Nordsveriges jordbruksystem*. Östersund: Jamtli Förlag.
- Lidman, H. (red.) (1963): *Fäbodrar*. Kristianstad: LTs Förlag.
- Lidman, H. och Nyman, A. (red.) (1965): *Fäbodminnen*. Kristianstad: LTs Förlag.
- Liljewall, B. (2000): Tradition som moderniserande kraft: alternativa mönster för historisk förändring. *Kulturhistorisk tidskrift*, vol. 83, nr. 3.
- Lindström, R. (1969): *Fäbodliv*. Stockholm: Bok och Bild Förlag.
- Livsmedelsverket (2010): Är det farligt att ge barn opastöriserad mjölk? Internet. <http://www.slv.se/sv/Fragor—svar/Fragor-och-svar/Drycker/Ar-det-farligt-att-ge-barn-opastoriserad-mjolk/>. Hämtad 2011-01-29.
- Montelius, S. (1975): *Leksands fäbodrar*. Leksands sockenbeskrivning del VII. Leksand: Kommunen.
- Nyman, A. (1963): Den svenska fäboden – ålder, uppkomst, utbredning. Ur *Fäbodrar*. Red. Hans Lidman. Kristianstad: LTs Förlag.
- Rudeberg, G. (1945): *Mjölkcentralen: Lantmännens mjölkförsäljningsförening U.P.A. 1915–1945*. Stockholm: Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag.
- Svensk Fjällrasavel (odaterad): Kort historik kring fjällrasaveln! Internet. <http://www.fjallko.se/index.html>. Hämtad 2011-01-08.
- Svenska Mejeriernas Riksförening (1957): *Svensk Mejeriindustri*. Stockholm: Svenska Mejeriernas Riksförening.
- Svensk Mjölk (2009): Strukturrapport nr 2 2009. Tillgänglig via Internet. http://svensk-mjolk.se/Global/Dokument/Dokumentarkiv/Marknadsrapporter/Strukturrapporter/Strukturrapport%20nr%202_2009.pdf. Hämtad 2011-01-29.
- Szabó, M. (1970): *Herdar och husdjur: En etnologisk studie över Skandinaviens och Mellaneuropas beteskultur och vallningsorganisation*. Lund: Berlingska boktryckeriet.
- Vamling, G. (1983): *Svenska Mejeristföreningen 75 år. En återblick...* Helsingborg: Svenska Mejeristföreningen.

